

СХІДНИЙ ОБРЯД ЯК РЕЛІГІЙНИЙ ФЕНОМЕН

Феномен Східного християнського обряду останніми роками все частіше стає об'єктом релігієзнавчих досліджень. Цей феномен цікавить наукові кола, бо саме він є результатом розвитку богословських концепцій, котрі, будучи теоретично вираженими у збірниках християнських догматів і канонів, знайшли своє практичне відображення в культових церковних та позацерковних дійствах. У ньому знайшли свій відбиток деякі історичні події. Досліджуючи обряд, ми можемо простежити особливості розвитку суспільства, віддзеркалення певної епохи.

Церковний обряд став носієм релігійного світогляду суспільства, яке його формувало. Тому, під час вивчення Українського християнства, чільне місце займає аналіз Східного обряду, оскільки християнство прийшло в Київську Русь у своїх культових формах.

Східному обряду, особливо в його українському варіанті, присвячено низку релігієзнавчих статей. Він навіть став темою для окремої конференції, яка відбулася в м. Тернополі у 2004 році. З теми релігійного обряду в Івано-Франківську вийшов друком словник,¹ в якому подано довідкову інформацію з різних питань обрядової сфери, наводяться визначення багатьох термінів. У сфері Українського християнського обряду маємо серйозні наукові розробки відомих релігієзнавців України, серед яких виділимо напрацювання професора А.Колодного та доцента В.Бодак.² Характеристиці деяких особливостей Східного обряду, як в Українському християнстві так й у Вселенському православ'ї, присвячені окремі напрацювання д.філос.н. О.Сагана.³ Становленню і розвитку обряду церковного богослужіння присвячують свої праці сучасні

* Буграк Володимир – аспірант Відділення релігієзнавства Інституту філософії імені Г.С.Сковороди НАНУ.

¹ Абетка християнської науки і обряду.

² Колодний А. Бодак В. Український християнський обряд.- К., 1997

³ Саган О.Н. Національні прояви православ'я: український аспект. – К.,; Саган О.Н. Вселенське православ'я: суть, історія, сучасний стан. – К.,

православні й католицькі богослови: К.Керн,⁴ М.Соловій,⁵ М.Кунцлер,⁶ Г.Шульц⁷ та ін.

Проте, досліджуючи особливості означеного феномену, науковці аналізують його переважно на інтуїтивному рівні. Нам ще жодного разу не доводилося зустрічатися із визначенням, яке б дало обсяг поняття “Східний обряд”. Із ідеологічних причин енциклопедії та філософські словники, котрі виходили друком в часи існування Радянського Союзу, також не розглядають цю проблему. В них можна знайти тільки близькі поняття, які можна взяти за базу для сформування дефініції “східний обряд”. Серед таких можна назвати поняття “обряд”, “звичай”, “культ релігійний”. Даючи узагальнення цим феноменам, названі словники також певною мірою витрактовують явище релігійного обряду, але жодним чином не висвітлюють його особливостей в християнстві, а тим більше в його “східній” традиції.

А тому перед кожним, хто прагне охарактеризувати феномен “Східний обряд” постає непросте завдання. Адже обряд тісно взаємопов’язаний з релігійним світоглядом, уявленнями про дію Духа Святого, що в середовищі самих же богословів часто зумовлює розподіл культових дій на обряди й таїнства⁸. Але, на наш погляд, такий поділ є неправильним, з наступних міркувань.

Таїнством називається таке священнодійство, через яке таємно, невидимим чином подається людині благодать Святого Духа⁹. Благодать Бога сходить не самовільно, як це зазначалося в Старому Завіті (Іс. 6), коли Бог помазував достойників на пророче служіння, не питаючи їх згоди і без посередницької участі інших людей. Таємничо-благодатного значення таїнство отримує внаслідок закликання священнослужителем Святого Духа з вимовлянням встановлених слів (формули таїнства), використанням ним матерії таїнства (вода, миро, елей) та вчиненням відповідних дій (рукоположення, благословення).

Факти свідчать, що внаслідок дії багатьох чинників у Західному та Східному християнстві одні й ті ж таїнства можуть звершуватися по-різному: хрещення обливанням чи зануренням, одноособова висвята католицького єпископату папою чи висвята православного єпископа двома або трьома єпископами, Євхаристія на прісному чи на квасному

⁴ Керн.К. Евхаристия.- СПб., 2000

⁵ Соловій М., свящ. Божественна літургія: Історія–розвиток–пояснення.

⁶ Кунцлер М. Літургія Церкви / пер. з нім. монахині Софії.- Львів, 2001

⁷ Шульц Г.Й. Візантійська літургія: Свідчення віри та значення символів

⁸ Катехизис Православної Церкви. Видання друге.- К., 1992.- С. 87

⁹ Слобідський С., прот. Закон Божий. К., 2003.- С. 504

хлібі, цілковита обрядова відмінність таїнства миропомазання та конфірмації тощо.

Тому логіка дослідників, які відділяють таїнства від обрядів, пояснюється прагненням особливим чином виділити ті богослужбові дії, внаслідок яких відбувається сходження Благодаті Святого Духа. Таке розділення, на нашу думку, є хибним, оскільки внаслідок інших богослужбових дій, котрі називаються обрядами (освячення речей, води та ін.), також подається благодать Божа і вони слушно претендують на статус таїнства. У нинішньому православ'ї тільки під впливом католицизму склалася концепція семи таїнств. За висловом Миколая Мацукаса, професора догматичного богослов'я Фесалонійського університету: “Обмежене число сім приводить до багатьох викривлень і непорозумінь щодо таїнств, як, наприклад, щодо постриження в чернецтво”.¹⁰

Таїнства (скільки б їх не було) за своїм духовно-благодатним змістом є дією небесною, а за зовнішньою, видимою стороною – земною. Отож, за цією другою рисою воно також підпадає в сферу обряду.

Особливості розвитку Західної і Східної Римської імперії призвели до розходження між християнськими церквами Сходу та Заходу, яке усугубилося після розділення в 395 році Римської імперії на дві держави. Римські єпископи (з V ст. – “папи”) претендували на головуюче положення в християнстві. У Східній Римській імперії їм протистояли Константинопольські патріархи. Змагання між цими Церквами стало джерелом суперечок у питаннях догматики й культури і, зрештою, призвело до офіційного розділення у 1054 році, що стало причиною кардинальних відмінностей в обряді цих конфесій, який надалі розвивався в кожній з них своїм, окремим шляхом. Тому Східний обряд розглядається як окреме явище в християнстві, що кардинально відрізняється від обряду Західного.

Східний обряд є надбанням Православної Церкви. Але утворення уніатських (греко-католицьких) Церков, зокрема, Української Греко-Католицької Церкви (1596 р.), відбувалося на умовах збереження притаманної їм до часу об'єднання східної обрядовості. І хоча сучасні спостереження доводять наявність тенденції уподібнення обряду Греко-Католицьких Церков до обряду Західної Римо-Католицької Церкви, на теперішньому етапі необхідно визнати їхню приналежність до Східного обряду.

¹⁰ Цит. за: Саган О.Н. Вселенське православ'я: суть, історія, сучасний стан.- С. 186.

Взявши до уваги всі вищенаведені фактори, можна визначити наступні визначення особливості досліджуваного феномену. ***Східний обряд – це комплекс всіх богослужбових дій Православної і Греко-Католицької Церкви, пов’язаних з особливим типом служіння і поклоніння Богові.*** Його складовими елементами є символічні дії (ритуали, молитви) і предмети, які до них відносяться (храми, ікони, священничий одяг, святині та ін.). З цими зовнішніми діями та матеріальними приналежностями обряду нерозривно пов’язані системи релігійних вірувань (християнські догмати), сформованих почуттів (духовна практика), а також відповідних соціальних ролей (священство) і відносин (церковна організація).

Східний обряд слугує засобом залучення православних християн до соціальної і культурної практики, передачі релігійного досвіду від покоління до покоління, регламентує поведінку вірян, підтримує внутрішньогрупову згуртованість, освячує різноманітні об’єкти й соціальні відносини. Особливістю Східного обряду є також те, що, незважаючи на консервативну налаштованість ієрархії Православної Церкви, під тиском обставин вона змушена була толерантно поставитись до місцевих традицій і звичаїв, внаслідок чого Східний обряд широко увібрав у себе обрядові й світоглядні елементи тих етносів, на території яких набувало свого поширення східне християнство, тому маємо можливість спостерігати наявність таких феноменів як українське, російське, грецьке, болгарське та інші християнства (православ’я).

Східні та Орієнтальні Православні Церкви мають єдину канонічну практику, “сповідують і практикують тотожну еклезіологію”, а також мають подібну обрядовість.¹¹ Відмінності в їх обрядах є значними, але не кардинальними, оскільки заторкують переважно зовнішній (спосіб виконання), а не внутрішнього (зміст віри) аспекту. Тому, на наш погляд, нехалкидонські Церкви не варто виносити за межі Східного обряду, а слід лише виділити їм окреме місце в межах цього феномену.

Визначаючи межі поширення різних напрямків Східного обряду, відзначимо, що Східний обряд візантійського напрямку присутній на території поширення диптихіальних та позадиптихіальних Православних Церков. Означений напрямок Східного обряду в основному є домінуючим і на території колишніх православних провінцій, які прийняли унію з Римською Церквою.

Цей обряд тією чи іншою мірою відрізняється від обряду Коптської, Сирійської, Вірменської та інших Орієнтальних Православних

¹¹ Саган О.Н. Вселенське православ’я: суть, історія, сучасний стан.- С. 804.

Церков. Наведемо кілька прикладів. **Коптська** літургія походить від Олександрійського чину, але з IV ст. почала набувати власних рис (у ній немає пізніших візантійських вставок – ектеній, а починається відразу Апостолом). Храми розділені перегородками на три частини: сектори для мирян, ченців та співаків. На вівтарній перегородці немає ікон. Є особливими богослужіння у Страстний тиждень та в інші визначні дні року. **Вірменська** Православна Церква має багато відмінностей у богослужбовому календарі: вона святкує свята Різдва Христового і Богоявлення в один день 6 січня, як це практикували перші християни. Є відмінності і в часі святкування інших свят. Вірмени здійснюють літургію на прісному хлібі й не прийняли пізнішої візантійської традиції (VI ст.) додавати теплої води під час Євхаристичного канону до чаші з Кров'ю Христовою. **Ефіопська** Церква користується Олександрійською (коптською) літургією, яка, зазнала значного сирійського та місцевого впливу. Ефіопські храми переважно круглі (таку форму мають місцеві будинки в селах) чи восьмисторонні. Церква зберегла значну кількість іудейських обрядів (обрізання, кашерна їжа, святкування суботи поряд з неділею), що пояснюється появою в Ефіопії іудаїзму задовго до появи християнства. **Сирійська** Церква використовує власну літургію, – так звану “західно-сирійську” чи антиохійську.¹²

Зауважимо, що до Церков західносирійського напрямку Східного обряду (разом із **Сирійською** Православною) належить також **Малабарська** Церква Індії. Формою близькою до сирійсько-антиохійського напрямку є обряд **Маронітської** Церкви, яка зберігає унію з Римом. Обряд **Ефіопської** Православної Церкви є дуже близьким до обряду олександрійського напрямку Східного обряду **Коптської** Церкви, а той, у свою чергу – до обряду візантійського напрямку, властивого диптихціальним та позадиптихціальним православним Церквам.¹³

Щоб довести достовірність вищенаведеного узагальнення природи Східного обряду нам необхідно розглянути історичні особливості його становлення. Початок формування обрядовості в християнстві сягає ще часів зародження самого християнства. Релігійне світорозуміння неодмінно знаходить своє відображення в певних сакральних-культових діях. Першими проявами християнської обрядовості можна вважати особливості морального вчення Ісуса Христа, спроектованого на релігійний світогляд та поведінку його прихильників. Наочним

¹² Саган О.Н. Вселенське православ'я: суть, історія, сучасний стан.- С. 817, 829, 835.

¹³ Шульц Г.Й. Візантійська літургія: Свідчення віри та значення символів.- С. 17.

вираженням такого фактору є молитва “Отче наш” (Лк 11:2). Першим повноцінним християнським обрядом стала Тайна Вечеря, котра проходила в межах традицій іудейської пасхальної вечері, але мала свої, кардинально відмінні особливості, зокрема, благословення і споживання Тіла й Крові Христової під виглядом хліба і вина (Мк. 14:22-24). Саме ця сакральна Вечеря стала початком для формування християнського обряду в апостольські часи. Перші християни, дотримуючись своїх єврейських традицій, ходили на молитву в синагогу і приносили жертви в Єрусалимському храмі, але для звершення невластивого для іудаїзму таїнства Євхаристії, збиралися по домівках, де перебували “у повчанні апостолів, у спілкуванні і в ламанні хліба (Євхаристія) і в молитвах” (Дії 2:42). На формування християнської літургії мало прямий вплив синагогальне богослужіння, котре також складалося з читання священних текстів, повчання і молитов.

Поширення християнства на територію елліністичного світу і його розрив із ортодоксальним іудейством дало поштовх для стрімкого розвитку християнського обряду. Це проявилось, наприклад, у поширенні невластивого для євреїв культового графічного зображення, яке було природнім для еллінізованого суспільства.¹⁴ Апостоли, а згодом і їх наступники, змушені були під час своєї місійної праці пристосовуватися до способу мислення і понять нового оточення, брати до уваги ментальність неєврейських народів: апостол Павло свою проповідь в Афінах починає з Ареопагу, де, вказуючи на божницю “невідомому богів”, доводить, що афіняни, того не усвідомлюючи, поклоняючись цьому невідомому богіві, насправді ж служать Богові християн. Розвиваючи свою промову, він цитує грецьких філософів (Дії 17:22-34). Найперше вплив еллінізму проявився в тому, що в християнському культі домінує становище починає займати грецька мова, а спосіб елліністичного мислення та самовираження знаходить своє відображення у композиції літургійних молитов.

Диференційоване трактування Христової науки починається дуже рано. Ще апостол Іван Богослов згадує про ніколаїтів (Ап 2:15), а інші апостоли писали про іудействующих (Дії 15:5). Поширення ересей змушувало виражати правдиву науку в молитвах та богослужбових тестах. Значний вплив на оформлення літургії та її символіки мала також філософія, особливо неоплатонівська, вплив якої проявився у стилі

¹⁴ Див.: Успенский Л.А. Богословие иконы Православной церкви. <http://nesusvet.narod.ru/ico/books/ouspensky/>

перших християнських послань, структурі молитов, введенні нових символів.

Навіть період гоніння на християн був рушійним чинником у цій справі. Цей час вирізняється тим, що безліч християнських мучеників стали об'єктом поклоніння і шанування вірними. Їхні мощі стали святинями. Нагробні плити страждальців за віру служили Престолом у катакомбних храмах.* Саме в цю епоху сформувалася система християнських символів: риба (Христос), якір (надія), серце (любов), хрест (віра), фенікс (воскресіння) тощо. Христові адепти своєю духовну практику та вірування змушені були зашифрувати в умовних знаках, відкриваючи їх правдиве значення тільки перевіреним членам громади. Тому відомості того часу стосовно особливостей культового обряду, який формувався на основі найбільшого таїнства – Євхаристії – дуже скупі. Євхаристія це те найцінніше, що залишив Христос і що найпильніше оберігали християни від стороннього ока. Це абсолютно не означає, що обряд у цей період не розвивався. Навпаки, його розвиткові навіть сприяло те, що богослужбові тексти не записувалися, а передавалися усно, бо у них часто вносилися імпровізовані вставки.

Наслідки обрядотворчості перших століть активно “проявилися” вже у IV ст., коли Церква остаточно отримує свободу. Маємо згадки про відмінності в обрядах палестинської, олександрійсько-єгипетської, кападокійської, антиохійської, константинопольської, медіоланської, африканської та інших літургій.¹⁵ З набуттям християнством статусу панівної релігії Римської імперії, по всій державі постають величаві церкви (базиліки), а зовнішнє оформлення обряду набирає пишної краси й величі.

Масове навернення у християнство вимагало кардинальної зміни відношення щодо збереження вчення. Якщо в часи гонінь його приховували, то зараз настала необхідність його проголошувати відверто і повсюдно. Зокрема, Євхаристійна літургія збагачується Господньою молитвою, гімном серафимів “Свят, Свят, Свят...”, поминанням святих, живих і померлих на каноні, ектеніями тощо. Богослужіння не просто механічно доповнюється, воно змінює свою усталену структуру. Розміри великих храмів призвели до перенесення проскомідії з Великого входу на початок богослужіння, а урочистий вхід до церкви патріарха сприяв

* Звідси пішов звичай зашивати частинку мощів у антимінс, без якого не можна служити основне таїнство – Євхаристію.

¹⁵ Соловій М., свящ. Божественна літургія: Історія–розвиток–пояснення. С. 34-35.

доповненню літургії енаркисом (вступною частиною, в якій три ектенії чергуються з антифонним співом псалмів).

Відслідковуючи літургійний розвиток впродовж століть, зазначимо, що майже кожне століття з усією своєю культурою й духовністю залишало свій відбиток в обряді.

Великі простори Римської імперії були поділені на адміністративні й військові провінції, так звані епархії і дієцезії, що мали свої осідки у великих містах. Деякі з епархій імперії мали своє самоуправління. Такий державно-адміністративний поділ мав вплив і на формування великих церковних провінцій, які організовуються на зразок державних. Особливо зміцнюються ті осередки, що їх заснували апостоли. В такий спосіб закріплюється поділ на осередки, центрами яких стали Рим, Олександрія, Антіохія, Єрусалим, Кесарія в Малій Азії, Ефес, а згодом і Константинополь (“Новий Рим”).

Менші церковні громади, котрі може й мали свої обрядові особливості, з часом підпадають під вплив своєї митрополії. А тому їхнє обрядово-літургійне життя уніфікується (часто недобровільно) відповідно до практик свого ієрархічного осередку.

На Заході, під впливом різних чинників, запанував обряд Римської Церкви, навіть у тих провінціях, котрі спочатку мали свій, тільки їм притаманний обряд, зокрема, обряд галлійський, мозарабський, кельтський, амвросійський тощо. Цей обряд від осередку свого постання і поширення називається римським, від богослужбової мови – латинським, а від географічного положення в Римській імперії – Західним.

Основа зародження Східного обряду була закладена в Сирії, точніше кажучи – в Антіохії, що була першим вагомим осередком християнства в апостольському періоді. Тут проповідували святі апостоли Петро й Павло, та мужі апостольські, серед яких наприклад, Ігнатій Богоносець. Із Антіохії християнство поширилося на сусідню Малу Азію та Месопотамію. Антіохія стала, нарівні з Римом та Олександрією, найвизначнішим церковним осередком стародавнього християнського світу. Навіть тогочасна Палестина з Єрусалимом були включені до складу церковної провінції Антіохії.

Серед центрів раннього християнства, культурно-обрядове багатство яких увібрав у себе Східний обряд, слід особливо наголосити на ролі Єрусалиму. Вплив його традицій був особливо сильний у ті періоди, які в історії християнської обрядотворчості вважаються творчими: V–VI ст., VIII ст., XI–XII ст. В цей час Східний обряд пережив потужний процес асиміляції та взаємообміну.

Обрядова спадщина Єрусалимської Церкви після зруйнування міста у 70 р. довгий час не могла розвиватися на рідній землі. Завдячуючи Константинополю, у 325 р. Єрусалим здобув статус патріархату. В тому ж столітті, завдяки прочанам, які приходили з усього християнського світу до святих місць і відомих храмів, цей патріархат став сильно впливати на звичаї інших Східних Церков. Особливий вплив мали єрусалимські церковні свята, єдиною перевагою яких над іншими було те, що літургійне відтворення спасенної події відбувалося “згідно з місцем і часом” відповідно до біблійних оповідей. Це виявляло сильніше враження, ніж обряди інших Церков. На Святій землі почав інтенсивно формуватися місяцеслов – церковний богослужбовий календар.

На початку століття свята церковного року обмежувалися тільки Пасхою, П’ятидесятницею і небагатьма згадками про місцевих мучеників. До кінця століття церковний календар значно розширився, а в Царгороді і в Римі став відзеркаленням єрусалимського, особливо після іконоборства, перемогти яке вдалося здебільшого завдяки старанням ченців монастиря св. Сави (знаходиться неподалік Єрусалиму) та Івана Дамаскіна. Східний обряд у молитвах на кожен пору дня, які формувалися під впливом правила монастиря святого Сави та студійських монахів, помітно позначився в основних центрах Візантійської держави на структурі кафедрального церковного правила, яке вважалося богослуженням громади, а згодом повністю його витіснив.

Велику роль у формуванні обряду зіграло й місто “царя великого” – Константинополь. У перших трьох століттях він не відігравав якоїсь вагомості ролі в християнському обрядотворенні. Його політичне значення стрімко зросло тільки після того, як Константин Великий обрав це маленьке містечко над Босфором для столиці. Будучи в центрі великої імперії і маючи потужну підтримку імператорської влади, єпископи Константинополя різними способами прагнули здобути провідне місце в церковно-адміністративній ділянці. І їм це вдалося. В залежність від Царгороду підпали давні православні патріархати Антіохії та Олександрії, в яких стало значно менше вірних внаслідок політичних причин, котрі вилилися у христологічні суперечки V століття. Із-за арабського панування та походів хрестоносців поступово втратив свою славу і Єрусалимський патріархат.

Тому вдосконалюється Східний обряд вже на базі Візантії із автентичної спадщини визначних центрів раннього патристичного періоду: Кесарії Каппадокійської, Антіохії, Олександрії, котрі були найвідомішими літургійними й богословськими осередками ранньої Церкви на сході імперії ще від апостольських часів. Тому обряд, який

прижився у Константинополі, будучи сформованим на основі культурних надбань християн Антіохії, Олександрії, Кесарії Кападокійської та Єрусалиму, ще іноді називають *візантійським обрядом*.¹⁶ Але, на наш погляд, влучніше буде говорити, що це є візантійський напрям Східного обряду.

Із інших численних напрямів Східного обряду у церковних провінціях Сходу остаточно постали й сформувалися наступні: вірменський, сирійсько-антіохійський, халдейський, олександрійсько-коптський, ефіопський, маронітський, малабарський, маланкарський тощо.

Кожен із розглянутих чи перерахованих нами напрямків ввібрав у себе культурні особливості етносу, на території якого набув свого поширення і, перебуваючи в складі Східного обряду, охоплює виключно йому притаманну цілісність обрядових звичаїв, практик, літургійних текстів і особливостей у відправі Євхаристії, у поданні святих тайн, у відзначенні церковних свят, у церковному будівництві, в устаткуванні храму, в особливостях виготовлення й оздоблення церковних риз, посуду та в усіх інших ділянках обрядово-літургійного життя.¹⁷ Не всі вони мають однакове поширення і займають однакове становище. На Заході упродовж століть на панівне місце вибився римський обряд, а на християнському Сході найбільшого поширення набув собі Східний обряд візантійського напрямку.

Вивчення природи Східного обряду і особливостей його формування потребує ще багатьох досліджень. На сучасному історичному етапі, коли світ охоплений процесами глобалізації, коли Україна активно інтегрується в Європу, – європейський менталітет, в тому числі й релігійний, постійно впливає на нас. Поверхневі знання основ віри, релігійна інертність і водночас виконання церковних обрядів як данина традиції, прагнення до комфорту в храмі, ці та інші тенденції вже охоплюють наше суспільство. Православні українці мають бути готові до цих впливів.

Дослідження в галузі Східного обряду повинні показати, що є основним, а що другорядним, привнесеним історичними особливостями певної епохи, релігійними суперечками, особистісними факторами тощо. Тільки так ми зможемо відділити “зерно від кукулю” і, у боротьбі за виживання, пожертвувати другорядним, залишивши основне.

¹⁶ Див.: Шульц Г.Й. Візантійська літургія: Свідчення віри та значення символів.- С. 22.

¹⁷ Див.: Кунцлер М. Літургія Церкви.- С. 185.